

Az államtól az államosított társadalomig

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.*

ÁBTL – Rubicon, Budapest, 2011. 528 oldal.

A hazai közvélemény előszeretettel társítja a 20. századi magyar történelem egyes periódusait nevezetes személyekhez. Így rögzült az 1918-as forradalom Károlyi Mihályhoz, a Tanácsköztársaság Kun Bélához, a két világháború közötti két évtized Horthy Miklóshoz, de ugyanígy lehet Rákosi- vagy éppen Kádár-korszakról beszélni. Ez a fajta megközelítés gyakran a szakmai diskurzusba is átkerül, amelynek részeként Gyarmati György is Rákosi Mátyás személyét állította a II. világháborút követő évtized történetéről szóló munkája előterébe. A gondolat persze nem teljesen új, hiszen egy korábbi könyv, amelynek Gyarmati társszerzője volt, már élt hasonló módszerrel.¹ Rákosi 1948 és 1953 között – bizonyos megszorításokkal – valóban az „ország ura” volt, de előtte, illetve különösen 1956 második felében, a vezér vágyai és a realitások már felettébb távol álltak egymástól, ami persze e kötetből is jól kiolvasható. Személyének kiemelését talán az is motiválta, hogy ezáltal jobban felkelthető a perszifikált politika iránt fogékony, szélesebb olvasóközönség érdeklődése.

Szakmai szempontból az alcím sokkal pontosabb meghatározást ad. Magam is úgy vélem, hogy ha van valami, ami összeköti a tárgyalt időszakot, az a rendszer-átalakító változások sorozata. A szerző a tárgyalt időszakot a *sztalinizálás* fogalma köré csoportosítja: így kapja az 1944 végétől 1947-ig tartó bő két év a presztalinizálás, az 1948–1953 közötti időszak a sztalinizálás, az 1953 júniusával induló szakasz pedig a de-, illetve a resztalinizálás megjelölést. Gyarmati György azonban jelzi a fogalom sokrétűségét és összetettségét is. A II. világháborút követő események ugyanis – elsősorban a belpolitikai erőviszonyokból kiindulva – nemcsak a későbbi diktatúra, hanem egy demokrácia kialakulásának a lehetőségét is magukban hordozták. 1947–1948-ban aztán megindult a politikai berendezkedés többarcúságának a felszámolása és egy szovjet típusú rendszer kiépítése. 1953 nyarától pedig már két egymással szemben álló irányzat küzdelme figyelhető meg: az egyik a sztalinista hatalmi struktúra megreformálását, a másik annak konzerválását tűzte ki célul maga elé, de mindkettő – a szerzőt idézve – „rendszerparadigmán belül” (25) maradt. A folyamatot az 1956-os forradalom zárta le, amely – antisztalinista jellege

¹ Botos János et al. (szerk.) 1988: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956.* Budapest.

mellett – gyökeresen új, igaz, pontosan nem meghatározható, de demokratikus rendszer kialakulása felé mutatott.

A II. világháborút követő évtized történelméről sokan sokféle megközelítésben írtak már, ami arra is lehetőséget kínált volna, hogy Gyarmati György egyfajta köztörténeti összefoglalót készítsen a korszakról. Korábbi munkáiban meg is tette ezt – a legutóbbi éppen pár éve jelent meg egy nagy ívű sorozat keretében² – de most nem erről van szó. Könyve jelentős szakmai kutatómunkán alapuló szintézisnek tekinthető, amely a tárgyalt korszak átfogó politikatörténeti és politikaelméleti feldolgozását jelenti. A szerző vizsgálódásának középpontjában nem annyira az események állnak, hiszen azok jelentős részben már ismertek, hanem a hatalmi viszonyok, a mindenkori politikai berendezkedés intézményei és azok működésének az elemzése. Ugyanakkor a könyv tematikai értelemben távolról sem annyira behatárolt, mint ahogyan az az előbbi mondatokból következne. A korszak egyik fő sajátossága ugyanis éppen a társadalom különböző tevékenységi területeire kiterjedő átpolitizáltság volt. Ennek megfelelően a szerző vizsgálódása – különösen az 1948–1953 közötti időszakra vonatkozóan – a kulturális, a gazdasági vagy éppen a szociális viszonyokra is kiterjed.

Ahhoz persze, hogy egy ilyen feladat megoldható legyen, legalább három feltétel szükséges. Egyrészt olyan környezet, amely politikai-hatalmi korlátok révén nem akadályozza a forrásokhoz való hozzáférést, a tárgyi megismerést, s persze az adatok és információk értékelésének nyilvánosságra hozatalát. Ez a keret – különösen 1956 vonatkozásában – a 80-as évek végén bekövetkező rendszerösszeomlás következtében biztosítottá vált. Másrészt a feladat elvégzéséhez bizonyos előmunkálatokra volt szükség, arra, hogy számos részterület kisebb-nagyobb mértékben feldolgozottá váljon, és ne kelljen teljes egészében alapkutatásokat végezni. Harmadsorban tudomásul kell venni, hogy ilyen típusú munka megírásához komoly személyes háttér szükséges. Nyugodtan állítható, nehéz lenne olyan szakembert találni, aki Gyarmati Györgynél jobban ismeri a korszak forrásait, kutatási eredményeit, s akinek több mint három évtizede folyamatosan jelennek meg publikációi a fenti témakör legkülönbözőbb területeiről. Ennek ellenére bizonyos hiányosságok jól érzékelhetőek. Számos tanulmány, kötet, forrásfeltáró kiadvány maradt ki a szakirodalomból, s a szerző különösen az egyébként igen gazdag társadalomtörténeti kutatásokkal szemben bizonyult szűkmárkúnak. A hiányokból konkrétan kettőt, Horváth Sándor Sztálinvárosról szóló könyvét és a Germuska Pál – Nagy Tamás szerzőpáros tanulmányát emelném ki.³

A kötet strukturális értelemben egyszerre koncepciózus és jól áttekinthető. Alapvetően kronológiai elvet követ – kezdve az államiség 1944 végi kiépülésével és befejezve az 1956-os forradalommal –, de az egyes periódusok már a címben

² Gyarmati György 2010: *Demokráciából a diktatúrába, 1945–1956*. Budapest.

³ Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest; Germuska Pál – Nagy Tamás 2004: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk* (49.) 1. 180–210.

jelzett rendszer-átalakítás(ok) mentén tagolódnak, és persze további tematikus alfejezetekre osztódnak.

A szerző konzekvensen követi a saját maga által felállított gondolatmenetet, amit leginkább talán az 1945–1947 közötti időszakról szóló fejezet mutat meg. Itt igencsak jó lehetőség kínálkozna arra, hogy a téma feldolgozásában a külpolitika, a nemzetközi környezet vizsgálata domináljon. Gyarmati György azonban – képletesen szólva – nem csábult el. A külső feltételrendszer elemzését a bevezető részben, illetve ennél a fejezetnél végzi el, hangsúlyosan utalva arra, hogy Magyarország II. világháború utáni kényszerpályás történetének alapjai a nagyhatalmi pozíciókban és erőviszonyokban kereshetők. Inkább a kevésbé tájékozott olvasóknak szól annak rögzítése, miszerint Magyarország sorsa nem az 1944. októberi, nevezetes százalékos megállapodásnál, vagy éppen a jaltai konferencián dőlt el, hanem a világháború végén kialakult katonai-politikai helyzet, a két nagyhatalom eltérő céljai és lehetőségei hozták mintegy magukkal a későbbi fejleményeket. A mondottakból következően a párizsi béke előkészítésével és megkötésével kapcsolatos kérdésekre is kitér a kötet, de csak az elengedhetetlenül szükséges mértékben. Ezzel kapcsolatban talán hangsúlyosabban is kiemelhető lett volna, hogy Moszkva és Washington mennyire eltérően viszonyult szinte minden, Magyarországgal kapcsolatos kérdéshez. Igaz – különböző okok miatt –, többnyire a konzekvensen magyarellenes szovjet álláspont győzedelmeskedett, de kijelenthető, hogy az amerikai diplomácia fellépése nélkül a prágai kormány a Csehszlovákiában élő magyarokat teljes egészében kitelepítette volna. A szerző egyébként nem volt rest a jóvátételnél felülvizsgálni a kérdés szakértőjének számító Borhi László adatait, ami azért is említést érdemel, mert a két kutató által kimutatott összegek között számottevő eltérés mutatkozik.

A kötet gerincét azok a fejezetek jelentik, amelyek a pártállami diktatúra kiépülésével és működésének vizsgálatával foglalkoznak. Gyarmati György számára 1947 második fele jelenti a fordulópontot, az új rendszer kialakításának a kezdetét, amit 1950 végén a szovjet típusú tanácsrendszer létrejötte zár le. Ennek a sztálinista rendszernek a vége 1953 nyarára tehető, jóllehet a fejezetcímek – valószínűleg az egyszerűbb áttekinthetőség kedvéért – kerek évszámokat közölnek. A Rákosi névéhez leginkább kapcsolódó korszakot a szerző terroruralomként jellemzi. Részletesen megvizsgálja – külön fejezetet szánva neki –, hogyan próbálta a pártvezetés saját elvakult és doktriner elképzeléseit a társadalomra erőltetni. A kötet eme részei két tényező bemutatására helyeznek nagy hangsúlyt. Mindenekelőtt azt bizonyítja a szerző, hogy a rendszer – minden eredeti szándéka dacára – nem vált totálisan tervezhetővé és irányíthatóvá, éppen ellenkezőleg, egyfajta irányítási-kormányzási káosz kezdett kialakulni. Ezzel az elnyomó és a lakosság széles rétegeit kisebbséggé nagyobb mértékben kiszákmányoló rezsimmel szemben az ellenállásnak számos részleges és bűjtatott változata jelent meg. Utóbbit azért érdemes kiemelni, mivel nyílt és közvetlen politikai ellenállás nem alakult ki Magyarországon, a társadalom különböző

csoportjai azonban eltérő eszközökkel ugyan, de megpróbálták kialakítani a maguk elhárítási mechanizmusait. Ez azért is fontos, mert a történetírás 1956 ősze előtt nem feltételezett ilyesmit. A fejezet amiatt is hangsúlyos szerepet kap, mert a szerző elemzéseit e témánál vitte el leginkább a politikaelmélet irányába. Gyarmati jó érzékkel vesz át, vagy éppen vezet be a diskurzusbba olyan fogalmakat – kampányszocializmus, káderforgó, transzformációs veszteség –, amelyek röviden és igen találóan fejeznek ki bizonyos, a napi események szintjén túlmutató mechanizmusokat, ugyanakkor választ próbál keresni arra a kérdésre is, hogyan értelmezhető a rendszer politológiai megközelítésben. Miután véleménye szerint sem modernizációs diktatúrának, sem totalitárius berendezkedésnek nem tekinthető, amellet teszi le a voksát, hogy sztálinista mintát követő, de azt módosított formában adaptáló terroruralomként írható le. Ugyanakkor persze kérdés, hogy ez a rezsím többek között azért nem tekinthető-e totálisnak, mert nem tudott konszolidálódni. A kételyt két tényező is indokolja. Egyrészt totális rendszer a maga elvi teljességében nem létezett, még a Szovjetunióbeli sem tekinthető annak. Másrészt figyelembe kell venni, hogy bármennyire is voltak idehaza válságjelenségek, a változásokat 1953-ban teljesen Moszkva indukálta, anélkül, hogy – az 1956-os viszonyoktól eltérően – bármilyen értelemben kényszerhelyzetben lett volna.

Az, hogy a Rákosi-korszak modernizációs értelemben zsákutca, teljes csőd volt, a történetírásban közismert állítás. A kötet újdonsága abban áll, hogy a szerző megpróbálkozik azzal, hogy a veszteségeket minden szinten számba vegye. A kérdés annál is fontosabb, mivel a munkának ez a része nyit leginkább a társadalomtörténet irányába. A feladat nem könnyű, hiszen a II. világháborút követő évtized történetének egyik sajátossága éppen az, hogy a transzformációs veszteség egy részét, amit Gyarmati „rejtőzködő”-nek nevez, nehéz kvantitatív módon megragadni. Ide sorolhatók mindenekelőtt a társadalom különböző rétegeit, csoportjait sújtó terhek, amelyek az agrártermelés többszöri, erőszakos átszervezéséből, a régi szakember-garnitúra tudástőkéjének elvesztéséből, az új kádergarnitúra alacsony képzettségéből, a „kényszermobilitások”-ból fakadtak. Bár a szerző minden fontosabb jelenséget számba vesz, sőt, külön táblázatban össze is foglal (281), a szubjektivitás vádjának elkerülése érdekében időnként mégiscsak kénytelen az úgynevezett mérhető területek felé fordulni. E tekintetben különösen érdekesek azok a számítások, amelyek a közalkalmazottak átlagbérenek az alakulását vizsgálják meg 1945–1956 között, a II. világháború előtti állapothoz viszonyítva (287).

Az V. és a VI. részt úgy jellemezhetnénk, hogy az egyik inkább Rákosi személye, a másik pedig az általa képviselt szellemiség elleni politikai küzdelemlről szól. Itt mutatkozik meg a legjobban a könyv egészében kimutatható értékelvűség. Gyarmati György nem a semleges távolságtartás pozíciójából közelít a témájához, kritikai alapállását három fogalom köré építi – demokrácia, szabadság, modernitás –, s ezekhez viszonyítva értékeli az egész korszakot. Az 1953–1956 közötti éveket tárgyaló részek kínálják a legközvetlenebbül

a sematikus értékelés lehetőségét. A szerző azonban sikerrel kerüli el a mitizálás csapdáját, a jó–rossz dichotómiájának szimplifikációját, pedig az olvasóközönség számottevő része bizonyára fogékony lenne rá. Nagy Imre kapcsán joggal mutat rá arra, hogy 1953–1955 közötti reformpolitikája, miközben számos területen enyhülést és racionalizálást eredményezett, nem hozott/nem hozhatott látványos és áttörő eredményeket, sőt, – tehetjük hozzá – az életszínvonal-politika előtérbe helyezésével új feszültségeket is generált. 1956 forró őszenek eseményei pedig azt mutatták, hogy a Nagy Imre reprezentálta reformvonalnak „nem volt erudíciója [...], hogy egy sarkaiból kiforduló országot [...] hogyan lehet a további erőszakot elkerülve, politikai eszközökkel pacifikálni-konzolidálni” (426). A VI. fejezet további erénye hogy kifejezetten törekszik arra, hogy egyes köztudott, de érdemben soha nem kutatott „tényeket” szakszerű vizsgálat alá vessen – lásd az október 23-i Gerő-beszéd utóéletét –, s jó arányt teremt az események értékelése és az informativitás igénye között. Hiányérzet inkább csak annak kapcsán merülhet fel, miszerint jó lett volna, ha a szerző – affinitása minden bizonnyal van rá – kitér a forradalom fogalmának értelmezési lehetőségeire.

Gyarmati György súlyt helyezett arra, hogy a szöveges részeket mellékletekkel tagolja, amit gazdag és sokszínű képanyaggal, informatív táblázatokkal, valamint a *Szabad Nép* cikkeiből és memoárokból kiemelt, úgynevezett vendégszövegek elhelyezésével valósított meg. A jelzett elemek nemcsak színesebbé és élvezhetőbbé teszik a könyvet, hanem tartalmilag is jól illeszkednek az éppen tárgyalt kérdéskörhöz, tehát bizonyos funkcionálitással is bírnak.

Látható a szerző azon törekvése, hogy a kötet nemcsak a szűkebb tudományos kör, hanem a téma iránt érdeklődő laikus olvasók számára is fogyasztható legyen. Erre utal a jegyzetapparátus visszafogottsága, valamint az a tény, hogy Gyarmati György igényes, tudományos nyelven értekezik, de kerüli az idegen szavak és szakkifejezések túlzott használatát – a permeábilistól a diszkutábilisig bezáróan –, amit pedig más írásaiban igencsak szívesen alkalmaz. Joggal remélhető, hogy a szerző eléri célját és munkája mindkét közegben komoly visszhangot vált ki.

Püski Levente